

ד"ר מוחמד בראדה – מבקר, חוקר וסופר ממרוקו

ראינו ותרגמו מערבית: סעד אבו ע'נאם ושחר אגמי

מוחמד בראדה הוא אחד השמות הבולטים בשדה הספרות הערבית כיום. בראדה תרם רבות לרפורמות בלימודים הגבוהים במרוקו ושקד על בניית גשרים תרבותיים בין המִשְׁרָק לַמִּזְרָב. בשנים 1976-1983, שבהן עמד בראש איגוד הסופרים במרוקו לסירוגין, העלה בראדה לסדר היום סוגיות פוליטיות, תרבותיות וספרותיות ופתח אופקים חדשים בפני הספרות במרוקו.

בראדה נולד בעיר רבאט בשנת 1938, ובמהלך חייו התגורר בכמה ערים נוספות. הרומנים שכתב מבטאים את המעברים שחוה – מרבאט לפס כשהיה ילד (משחק השכחה, 1987); מפס לסנג'יר, עיר שסימלה בעבורו את חירות היצירה (האור החומק, 1993), והמעבר לקהיר וההישבות בקסמה של העיר על חיי הספרות והתרבות שלה (כמו קיץ שכבר לא יחזור, 1999). בנוסף להצלחתו בתחום הספרות, לבראדה יש עבר עשיר גם באקדמיה: בשנת 1962 סיים את לימודי הדוקטורט בפילוסופיה באוניברסיטה על שם מוחמד החמישי ברבאט, לאחר מכן נסע לצרפת, ובשנת 1973 סיים את לימודי הדוקטורט בשנית באוניברסיטת סורבון. בראדה מתגורר כיום בבריסל ומשמש מרצה לספרות באוניברסיטת רבאט.

בראיון ייחודי זה בראדה מספר על עצמו – סופר, חוקר ומתרגם, ועל היחשפותו לחיי התרבות והספרות העשירים עם המעבר לקהיר, היחשפות שלא הייתה אפשרית במרוקו שזה עתה השתחררה מכיבוש קולוניאלי. בראדה דן בריאיון זה גם במגמות בהתפתחות הרומן הערבי, כגון שינויים שעבר הרומן המודרני בערבית והשתחררותו מאידיאלוגיות ומפוליטיקה בשנים האחרונות. בראיון בראדה נוגע גם בשאלות כמו מרכזיות של הרומן בשדה התרבות והספרות ושיעור הקוראים והקוראות בחברות פוסטקולוניאליות, שאלות הנמצאות כיום במרכז הדיון הציבורי בקרב קהלי קוראים, מבקרים ויוצרים, הן במרוקו והן במרכזי התרבות והספרות ובערוצי התקשורת בעולם הערבי כולו. בריאיון שנערך עם בראדה באפריל 2007 ושראה אור בכתב העת האלקטרוני לתרבות, פוליטיקה וחברה מחסום,¹ בולט המאמץ שעשה בראדה לשכנע סופרים וספרות

* המחברים מבקשים להודות לחסן אל-חאג' על הערותיו המועילות בבחירת השאלות ובתרגום.
1 ראו: אבו ע'נאם סעד ואגמי שחר, אפריל 2007. 'מי אתה, ד"ר מוחמד בראדה?' מחסום, <http://www.mahsom.com/article.php?id=5159>. שני הראיונות נערכו בעת ובעונה אחת.

ב'עולם הערבי' לתרגם את יצירותיהם לעברית, דווקא בעידן של היעדר נורמליזציה תרבותית וספרותית בין 'אויבים'. ניסיון אמיץ זה נעשה כשברקע נשמעים קולות ביקורת חריפים מצד כותבים חשובים במצרים, כמו יוסף אל-קעיד, ג'מאל אל-ר'יטאני וסעיד אל-כפראוי.

בריאיון, שנערך באפריל 2007, בראדה מבטא את שאיפתו לדיאלוג פורה בין התרבויות, ואת רצונו לקרב את קוראי העברית למכמני הספרות הערבית ולביקורת הספרות, למרות התנגדותם של כמה מהאינטלקטואלים והאינטלקטואליות הערבים לכל סוג של נורמליזציה בין הצדדים.

רק על עצמי לספר ידעתי?

ברומנים השונים שלך אפשר להבחין שביצירות שונות אתה חוזר ועוסק באותן סוגיות כמו: זיכרון, אהבה ונשים. מה יחסך לכך?

אינני חושב שכתבתי על אותם נושאים, משום שהרומנים שלי עוסקים במרחבים שונים ומוצגים במבנים מנוגדים... ואולם אפשר לראות שאני מתעניין באהבה, במין ובמוות, שכן כאשר כתבתי את הרומן הראשון שלי הייתי בן 50 ומגבלת הגיל הדאיגה אותי מאוד. שאלת הזמן נוגעת במוות, במין ובזיכרון, על כן ייחסתי חשיבות לדרך שבה ראוי שאתוב את הזיכרון שלי באמצעות מרחב הרומן, הדמויות ולשון מסוימת, כשאני ממקד את מבטי באירועים מרכזיים בתקופות שונות בחיי. וכאן לא היה מנוס אלא לבחור בין שעתוק המציאות ודלדולה לבין חיפוש אחר דרך לכתיבת זיכרון, כתיבה הנשענת על השמטה, הוספה ודמיון, ומביאה את מה שמאיר את המציאות ומעשיר אותה... בחרתי בדרך השנייה מכיוון שהיא מאפשרת להשתחרר מהמציאות הממשית ופותחת דרך להמצאה וליצירה. הכתיבה אצלי היא פעולה של פסיעה הלך ושוב בין זיכרון לשכחה, בין יקיצה לחלום, בין דמיון למציאות... ריבוי הנושאים הוא תולדה של שילוב בין אלמנטים מהמציאות ומהדמיון, ואולם ישנן שאלות משותפות בטקסטים והן קשורות בשאיפה לשוב לעבר ולאחוז בו. בכך הכתיבה הופכת לפיצוי לזמן החומק שוב ושוב מבין אצבעותינו.

בספר 'מרחבי הרומן' ציינת שבשנים האחרונות אתה מזהה בכתיבתם של סופרים צעירים נטייה לכתיבה אוטוביוגרפית. סעד אל-באזעי, חוקר הספרות הסעודי, טען שכותבי הרומן האוטוביוגרפי אינם מצליחים לחצות את גבולות העצמי ואת גבולות החזון האישי שלהם. היכן אתה ממקם את עצמך בדיון זה?

אני סבור שבכל רומן יש צדדים ביוגרפיים וכל רומן שואב מז'אנר האוטוביוגרפיה באופן זה או אחר. ואולם, כותב הרומן נדרש גם לפקוח עיניים ולהיפתח לעולם הסובב

אותו משום שהוא אינו חי על אי בודד. בכל יום אנחנו משתתפים, באופן זה או אחר, במאבק בין ה'עצמי' ל'אחר', במה שקושר את החיים הפרטיים שלנו עם חייהם של אנשים אחרים... לא ייתכן להחמיר עם כל מי שמשתמש באוטוביוגרפיה שלו ברומן, אבל ראוי לבדוק עד כמה חדרה הביוגרפיה לעומק החברה בהצלחתה להעביר מסרים קולקטיביים לחברה כולה באמצעות התנסותו הפרטית של הכותב.

בדרך כלל הסופר אינו מתחיל בכתיבה אוטוביוגרפית באופן ישיר, אלא עושה זאת רק לאחר שהגיע לבשלות ורק לאחר ששמו זכה להכרה יחסית. על בסיס זה, האם אתה מתכנן לכתוב אוטוביוגרפיה במובן הקלאסי של אמנות זו, אף על פי שפרטים מתוך הביוגרפיה שלך הופיעו כבר בכמה מהרומנים שלך? מה הן תכניותיך לעתיד בתחום היצירה?

אינני מתכוון לכתוב אוטוביוגרפיה משום שאני לא רואה בעצמי אישיות חשובה שחיה יכולים להועיל לאנשים אחרים. אני מעדיף שניסיון החיים שלי יופיע בטקסטים הספרותיים שלי מבלי שאהיה כבול לכתיבה אוטוביוגרפית, כדי שהטקסט יהיה חופשי ורהוט יותר. אני מנסה כרגע באיטיות לכתוב רומן שייגע בכמה פרדוקסים שבהם אנו חיים, פרדוקסים המציבים אותנו מול שאלות הנוגעות לכוחות השולטים בחיינו ובחייהם של מי שאנו חיים עמם.

כמו קיץ שכבר לא יחזור

ברומן 'כמו קיץ שכבר לא יחזור' (תרגמה מערבית ליאת קזמא, הוצאת אנדלוס, 2006) אתה חוגג את רגעיה היפים של קהיר בתקופתו של ג'מאל עבד אל-נאסר המסמלת את צמיחתה של לאומיות ערבית החותרת להגשמת חלום הערביות ולתחייה תרבותית בעלת גוון לאומי. כיצד אתה משחזר את אותה תקופה, בהשוואה לקיפאון שיודעת היום החברה האזרחית במצרים ולירידת קרנן של התרבות הלאומית וחיי הספרות במדינה זו?

טבעי שחברות עוברות תקופות שונות, תקופות של שגשוג ותקופות של שקיעה. בראשית המאה העשרים ידעה מצרים התעוררות בהתנגדות שלה לקולוניאליזם הבריטי ובנתה יסודות לתרבות ערבית מודרנית ולכלכלה לאומית שנקשרה בפרויקט של טלעת חרב²

2 טלעת חרב (1867-1941) - כלכלן מצרי חשוב, דגל בכלכלה לאומית עצמאית ומודרנית ופעל להקמת בנק מצרי עצמאי בתקופה שבה הייתה לבריטניה ולצרפת דריסת רגל בכלכלת מצרים.

ובמעמד הבורגני שצמח באותה עת. בתקופה זו קמו היסודות הראשונים של המשטר הדמוקרטי, ואולם הקולוניאליזם והקמתה של מדינת ישראל על אדמה פלסטינית בתמיכת בריטניה והמערב הובילו להתמוטטותו של פרויקט התחייה (אל-נה'ה) שהובילה מצרים באותה עת ולשיבושו... כאשר הגעתי לקהיר בפעם הראשונה בגיל 17 בשנת 1955, היה זה רגע היסטורי נדיר, שכן המהפכה של עבד אל-נאסר פתחה אופק חדש למאבק בשחיתות בבית המלוכה ובמפלגות, מאבק בקולוניאליזם ובקשר שקשר עם ישראל נגד זכויות הפלסטינים והערבים. באותה עת הורגש ריח של תקווה באוויר. כאשר כתבתי את כמו קיץ שכבר לא יחזור הקפדתי להעביר דרך הסצינות, המרחב, המילים וההרפתקאות את ניחוחה של אותה תקופה: תקופת המעבר מהתבגרות לבגרות ומהמרחבים של מרוקו אל מרחביה החדשים והססגוניים של מצרים, מרחבים שכללו סרטים, שירים, סיפורים ורומנים. בפועל, החיים במצרים באותן חמש שנים היו מבחינתי מעבר למרחב שונה מבחינה לשונית, מבחינת הידע ומבחינת רמת התודעה. מה שכתבתי נותר קשור לערכים אסתטיים-ספרותיים והיה גדוש בזיכרון, בדרכיו העקלקלות ובמבוכיו... הקריאה בכמו קיץ שכבר לא יחזור היא למעשה עדות לפרק בחייה של מצרים.

מוחמד שוכרי – מוחמד בראדה

השם מוחמד שוכרי מוזכר בדרך כלל יחד עם שם נוסף – מוחמד בראדה. כיצד אתה מתאר את הקשר שלך עם סופר בעל שיעור קומה כמו מוחמד שוכרי?

מאז הכרתי אותו בשנת 1971 נוצר דיאלוג ממושך בינינו, בעיקר בתחום הספרות, משום שמצאתי אותו בשל בחשיבה שלו, מחדש בכתיבה שלו ומנוסה במסתרי החיים ובסודותיהם... למרות המחלוקות בינינו בדרך החיים ובניתוח המצב הפוליטי, הידידות שלנו נותרה חזקה ונמשכה עד מותו. הוא היה מסביר פנים במפגשים אתו, פתוח לאחרים ומלא אופטימיות.

בספרו 'רק לחם' מוחמד שוכרי מעניק מקום מרכזי לעיר טנג'יר שבמרוקו. הרומן 'רק לחם' מבטא משיכה של סופרים אירופים ואחרים לקסמה של טנג'יר. מה סודה החבוי של עיר זו?

שוכרי אהב את טנג'יר בכל מאודו משום שעיר זו פיתחה את מודעותו ואפשרה לו למצוא הנאה במין, במוזיקה ובאלכוהול... טנג'יר שהקסימה אותו הייתה עיר קוסמופוליטית בשנות השלושים והארבעים, באותה תקופה היא הייתה בשיא פריחתה, עיר מעורבת, עיר גשר לספרד ואירופה. כאשר מדברים על טנג'יר אי אפשר להתעלם

מהדימוי האגדי שהיה לה בתקופה ההיא, דימוי שבזכותו משכה אליה המוני כותבים ואמנים מכל רחבי העולם. סג'יר נקשרה בתודעה עם מרחב של חירות וחדשנות, עם זנות, סחר בנשק ובסמים ועם רשתות ריגול והצטיירה כדגם מוקטן של ערי בירה גדולות בעולם, ובה בעת זכו הנכנסים בשעריה לחיות בסגנון חיים מרוקני כמיטב המסורת עם מאכליו הטעימים... סג'יר ידעה, כמובן, תהפוכות רבות לאחר שמרוקו זכתה בעצמאות (1956) ואיבדה את מרבית המאפיינים המיתולוגיים שלה, אך היא שמרה על מיקומה הגיאוגרפי המיוחד ועל אופייה הקוסמופוליטי.

על הכתיבה

מהי כתיבה בשבילך?

קשה לתת לכתיבה הגדרה אחת משום שהיא מתייחסת לתחומים רבים: פסיכולוגיה, תרבות, חברה ובידור... אף על פי שהכתיבה משתמשת בלשון, היוצר מקפיד לגבש לשון מיוחדת משלו. אני חושב שהסופר, ככל שהניסיון שלו רב יותר, מבין שהכתיבה אינה כפופה רק לרצונו ושיש לה הגיון מיוחד המורד בכוונות של הסופר עצמו. נכון שהסופר נוטה לבטא את סתירות החיים ואת גילוייהם השונים, אך הוא נמשך יותר להבין את עצמו ולחקור את הסודות הנסתרים שבתוכו. מה גם שהכתיבה היא לפני הכול תיאור סובייקטיבי של ניסיון החיים של הסופר, דהיינו ניסיון לתרום מהבנתו האישית ומרגשותיו ביחס לאירועים שחווה בעצמו ועם אחרים.

בשנה הראשונה שלך באוניברסיטת קהיר כתבת את הסיפור הקצר הראשון שלך.³ סיפור שבו הפכת את העיר פס הישנה למרחב ילדותך. לאחר ששבת למרוקו בשנת 1960 עסקת בפעילות פוליטית ותרבותית. פעלת להקמת איגוד הסופרים במרוקו ועסקת בהוראה באוניברסיטה. למעשה הפסקת לכתוב למשך שני עשורים שבהם חלמת על שינוי כאן ועכשיו. מה גרם לך לחזור לכתיבה?

למעשה הכתיבה שלי לא פסקה בשני עשורים אלה, שכן כתבתי בתקופה זו לסירוגין, ראיתי בעצמי מעין 'צייר של יום ראשון'.⁴ במשך שנים כתבתי בעיתונות בשם בדוי, אחר כך כתבתי טקסטים שלא פורסמו... ואולם לא יכולתי להתפנות לכתיבת רומנים שכן הייתי עסוק בהוראה באוניברסיטה ובמאבק פוליטי ותרבותי. בראשית הזקנה התחלתי

3 מדובר בסיפור 'מעיל ישן' (אל-מעטף אל-באלי), פורסם בעיתון אל-אזאא, 1957.

4 אדם העוסק ביצירה כתחביב בלבד.

לכתוב המון ובאופן סדיר משום שהשתכנעתי שפעילות אחרת לא תוכל לפצות על הכתיבה ושזו מאפשרת לי לבטא את ניסיון החיים שלנו בחירות רבה יותר ובצורה אסתטית יותר, עמוקה יותר ובעלת השפעה רבה יותר. בפועל יש הבדל בין פעילות פוליטית ישירה לכתיבה, ואין האחת יכולה לבוא במקום השנייה. למרות חשיבותה, הפעילות הפוליטית רצופה מכשולים וכישלונות. לעומתה, הכתיבה מספקת שטח נרחב של חירות, ביטוי ודמיון. נוסף על כך יש להביא בחשבון את בעיית הגיל. עם התקדמות הגיל האדם אינו יכול להמשיך במאבק ולהתעלם מחוויותיו. יהיה עליו להתבונן בהן ולכתוב עליהן, אם הוא בעל כישרון... ואולם אכזבות הן סוגיה הקשורה לחיי היוצר והוא אינו יכול להרשות לעצמו לשגות באשליות. קסמה של החוויה טמון בצדדיה השונים ובא לידי ביטוי בעשייה, בהתבוננות, בפוליטיקה וביצירה.

הרומן הערבי – כיוונים ומגמות

בספרך 'מרחבי הרומן' אתה נוגע בשלבים בהתפתחותו של הרומן הערבי במאה השנים האחרונות ובמאפייניו. כיצד אתה רואה את הרומן הערבי היום?

הרומן הערבי בן פחות ממאה שנים, ועם זאת הוא הצליח לתפוס מקום נכבד בספרות הערבית המודרנית משום ששאב השראה מהשינויים המהירים שידעו חברות ערביות בתקופה זו והצליח לפתח כלים אמנותיים וצורות ביטוי חדשות. דבר הבולט לעין ברומן הערבי, הן במרכזו והן בפריפריה, הוא שהשיח של הרומן מתבסס על ביקורת ועל חקירה עמוקה של בעיות ושאלות. הרומן אינו תומך בשלטון ומחניף לו, אלא מחלחל לתוך החברה ויוצר לשון נועזת המותאמת לרמות שונות ולקולות רבים, לקונפליקטים, להתנהגויות מגוונות ולמרחבים שונים. למרות הצנזורה הרומן הערבי הצליח להשמיע את קולו בתוך החברה ומחוצה לה ולזכות להכרה בקרב קהל הקוראים.

בספרך 'מרחבי הרומן' אתה מזכיר את הרומן של עבד אל-רחמן מניף, 'המרץ למרחקים ארוכים', הרומן של סלים ברכאת, 'חכמי האפלה', והרומן של ר'אדה אל-סמאן, 'סייטים בבירות', כרומנים חשובים, ומשווה אותם עם רומנים מערביים רבי השפעה שתורגמו לשפות רבות, כמו 'מאה שנים של בדידות' מאת גבריאל גרסיה מארקס ו'מאדאם בובארי' מאת גוסטב פלובר. מה הבסיס להשוואה זו?

אני חושב שקריאה משווה בין רומנים בערבית לרומנים מערביים מרחבי העולם היא קריאה מאירת עיניים. אני יוצא מנקודת הנחה שהמבנה של הרומן, מאז הניסיונות הראשונים של היוונים, דרך אלף לילה ולילה ודון קישוט, וכלה ברומן החדש בצרפת, באמריקה הלטינית, בפורטוגל ובעולם הערבי, הוא מבנה פתוח. כל התרבויות תרמו

להעשרתו של הרומן ולהעשרת מרכיביו. הרומן הוא מבנה אוניברסלי המעורר שאלות על אודות המודרנה ועל הבעיות הנובעות ממנה בעידן של חרדה, עושק, אלימות ופחד... והוא בעל מאפיינים משותפים למזרח ולמערב על אף ההבדלים בפרטים ובמגמות הכתיבה. כותבי הרומנים הערבים שהוזכרו כאן, וכותבים אחרים, קראו רומנים מתורגמים. בבסיס ההשוואה עומדים מבנה אוניברסאלי וממדים אוניברסאליים נוספים המתעלים מעל לרמה המקומית.

על תרגום יצירות והעולם הפוסט-קולוניאלי

מבקר הספרות סברי חאפז⁵ טען ש'רומנים בערבית שתורגמו לאנגלית מיועדים לקורא באירופה יותר מקורא בערבית' כיוון שהם מציירים את החברות הערביות כחברות הסובלות מפגיגור ורחוקות ממודרניות. חאפז התכוון, למשל, ליצירותיה של נואל אל-סעדאוי, שזכו להערכה ולפופולריות במערב. האם אינך סבור שטענה זו מכלילה ואינה נוהגת ביושר עם הספרות הערבית המתורגמת לשפות אירופיות, כמו למשל יצירותיהם של אליאס ח'ורי, ג'מאל אל-ריטאני, עבד אל-רחמן מניף ומוחמד בראדה?

אני סבור שמבקר הספרות סברי חאפז מתכוון לכותבי רומנים הכותבים בנושאים שהעיתונות אוהבת, נושאים המתמקדים במגרעות של החברות הערביות ונועדו לבזות אותן כדי שהיצירות שלהם יתורגמו... וישנם כמובן בתי הוצאה זרים המחפשים טקסטים הנוגעים בנושאים כמו מין או אדיקות דתית כדי למשוך קוראים. ואולם ישנם כותבי רומנים העוסקים בנושאים אלה לעומק ובצורה אמנותית ומשכנעת. התרגום לשפות זרות אינו חף מבעיות: חוסר מודעות למה שמתפרסם בערבית, חוסר הקפדה בבחירת הסופרים המוכשרים ביותר ועוד. עם זאת, קוראים במערב חשופים גם לרומנים מתורגמים טובים שנכתבו בערבית.

הסופר הסורי, רפיק שאמי, כתב בגרמנית, השאם מטר הלובי כתב באנגלית והכותב הלבנוני אמין מעלוף וסופרים רבים שמוצאם מאלג'יר, כמו מאלכ חדאד, אסיה

5 סברי חאפז (1941) - מחוקרי הספרות הערבית המודרנית וממבקריה הבולטים ביותר בעולם הערבי כיום.

6 טאהר בן ג'לון (1944-) - סופר יליד מרוקו, כותב בצרפתית. עד כה פרסם עשרות רומנים, סיפורים קצרים ומסות. בן ג'לון מרבה לדון ביצירותיו בסוגיות חברתיות ודתיות הנוגעות לחברה המרוקנית. יצירותיו תורגמו לשפות רבות וגם לעברית. זכה בפרס גונקור היוקרתי פעמיים: בשנת 1987 על הרומן הלילה הקדוש ובשנת 1994 על ספרו הגזענות כפי שהסברתי לבתי.

ג'באר ומוחמד דיב, כתבו בצרפתית. בהקשר זה הייתה לך מחלוקת מתקשרת עם הסופר המרוקני טאהר בן ג'לון⁶, הנמנה עם הסופרים התומכים בכתיבה בשפה הצרפתית. בן ג'לון הדגיש בראיון לתכנית טלוויזיה שהשפה הצרפתית מאפשרת מרחב גדול יותר ליוצר לגלות את נסתרות נפש האדם וצפונותיה, ואילו הלשון הערבית מתרחקת מאמירה כנה וחושפנית משום שהיא שפת הקוראן ולשון הקודש. מדוע התנגדת כל כך לדבריו של בן ג'לון והאם לדעתך כתיבתם של יוצרים ערבים בשפות זרות תורמת לספרות הערבית?

הספרות שכותבים ערבים בשפה זרה היא המשך של הספרות הערבית המודרנית וחלק בלתי-נפרד ממנה והיא מעשירה ומפרה אותה... תופעה זו מקורה בתקופת הקולוניאליזם או בצורכי השעה, לנוכח ההגירה לאירופה ומיווג התרבותי... עם זאת, היה זה נושא לוויכוח ולדיון עם עמית בן ג'לון, נושא שעלה בתכנית טלוויזיה צרפתית. בן ג'לון אמר ש'השפה הערבית אינה מאפשרת לבטא נושאים אמיצים, במיוחד בכל מה שקשור למין, ושסופרים הכותבים בערבית אינם מעזים לכתוב על כך משום שהערבית היא לשון הקוראן! אני חולק על דבריו משום שלשון אינה יכולה להיות קדושה שכן היא קשורה לחיים ולנימי החיים והיא תלויה בהתפתחות היסטורית. בערבית בפרט אפשר למצוא טקסטים נועזים ביותר בשירה ובפרוזה, רומנים בערבית שהתעוזה בהם אינה נופלת מזו שברומנים בשפות זרות, כמו למשל יצירותיהם של סנעאללה אבראהים, ראוף מסעד, מוחמד שוכרי, אל-טיב סאלח, חנאן אל-שיח', רשיד אל-דעיף והרשימה עוד ארוכה.

הסופרת הסעודית הנאא חג'אזי סבורה ש'מספר היוצרים והיוצרות במדינות המזרח התיכון שזכו להערכה בין-לאומית על יצירותיהם נמוך בהשוואה לכותבים מאמריקה הלטינית'. ואכן עד היום רק יוצר מזרח תיכוני אחד, נג'יב מחפוז⁷, זכה בפרס נובל לספרות בשנת 1988. בהנחה שיש היום כותבים וכותבות מזרח תיכוניים מצוינים, איך אתה מסביר עובדה זו?

אין ספק שכותבי הרומן באמריקה הלטינית זכו לפרסום בין-לאומי ולקהל רב של קוראים באירופה משום שהם הצליחו למצוא מבנה אמנותי מיוחד, ומשום שפיתחו את

7 נג'יב מחפוז (1911-2006) – סופר ואינטלקטואל מצרי, בכתיבתו סלל דרך לדור חדש של סופרים וסופרות במצרים ובעולם הערבי. עד כה תורגמו לעברית 11 רומנים פרי עטו, בהם הטריילוגיה המפורסמת בית בקהיר. זוכה פרס נובל לספרות בשנת 1988 על ספריו: הטריילוגיה הקהירית (1957) ובני שכונתנו (1967).

הריאליזם בכך שהעניקו לו ממדים מאגיים הבאים לידי ביטוי בשילוב של אגדות וסיפורים עממיים באווירה של פנטזיה... יתרה מזו, מספר האנשים הקוראים ספרדית רב ואילו הספרות הערבית עדיין לא זכתה לתרגום ולהכרה. ואולם זכייתו של נג'יב מחפוז בפרס נובל הסבה את תשומת לב הקוראים באירופה לקיומו של הרומן בערבית והביאה לעלייה במספר התרגומים ובמספר הקוראים ברחבי העולם. אך המדד לרומן טוב אינו בהכרח תרגומו לשפות אחרות, או הפרסום שהסופר זוכה לו מחוץ לארצו, אלא יכולתו של הסופר לזהות את מאפייני החברה שהוא חי בה ולקשור בינה לבין האנשים החיים בתוכה... קשר המבוסס על תחושה משותפת שמה שכתב מאיר מקומות שנתרו אפלים. ככל שהסופר מבין טוב יותר את רוח העם שלו ואת המנטליות שלו כך הוא משכנע יותר גם את הקורא הזר.

בכתב העת 'אל־פְּרָמֶל' לספרות ולשירה שיצא לאור בראמאללה עד שנת 2006 מזכיר הסופר הפרואני מריו ורגס יוסה את טענתו של סארטר כי 'הסופר חייב להיות מחויב לתקופתו ולחברה שהוא חי בה, שכן המילים הן פעולות והאדם יכול להשפיע דרך הכתיבה על ההיסטוריה'.⁸ בשנות השישים, בהשראת תרגום יצירותיו של ז'אן פול סארטר לערבית ואימוץ התפיסות האקזיסטנציאליסטיות שלו בשאלת הספרות ומטרותיה, הופיעה בקרב יוצרים ערבים תפיסת 'הספרות המחויבת',⁹ תפיסה שמשמעותה שהמשכיל אינו מפריד בין העולם האמיתי לעולם הספרותי ומייחס לספרות תפקיד מוסרי נעלה. אתה עסקת בספרות המחויבת פרק זמן מסוים. לאור ניסיוןך, לאיזו רמה הגיעה המחויבות בספרות הערבית לאור הנסיבות הפוליטיות הקשות שידע המזרח התיכון ולנוכח הטרגרדיות האנושיות שאירעו בעיראק ובפלסטין?

אני חושב שכל סופר המחויב לדבר־מה מנסה לדבוק בו ולשכנע את הקוראים באמיתותו. אלה הקוראים לשחרר את הספרות מן המחויבות לרעיון – מגנים על תפיסה מסוימת

8 יוסא, מאריו בארר'אס, 1999. 'דעוה אלא קט'ס בורח'יס' אל־כרמל 60: 236-246. הציטוט הובא בכתב העת במסגרת תרגום חלק מספרו של יוסה: Llosa, Mario Vargas, 1991. *A Writer's Reality* (edited with an introduction by Myron I. Lichtblau), Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press. (כפילות התעתיקים לשמו של יוסה נובעת משוני בין התעתיק לעברית שנבחר לשמש בכתב העת אל־כרמל – 'יוסא', לתעתיק שנבחר לשמש בספריו של יוסה שתורגמו לעברית – 'יוסה').

9 תרגומו של הביטוי 'אֶדֶב אֶל־אֶלְתָּאם' לעברית הוא על פי רוב 'ספרות מגויסת', והקוראים מזהים אותו בדרך כלל עם התגייסותם של כותבים ואינטלקטואלים בעולם הערבי למען המשטר והשליטים. במאמרו של יוסה הביטוי 'אֶדֶב אֶל־אֶלְתָּאם' מתייחס למחויבותו של הסופר כלפי החברה והמקום שהוא חי בהם, נוסף על מחויבותו לחזון פוליטי־רעיוני, ולכן תורגם הביטוי כאן ל'ספרות מחויבת'.

של כתיבה וספרות... אך בתאוריית המחויבות שהגה ז'אן פול סארטר בשנות הארבעים היה ניתוח חדש שהפך את הסופר לאחראי מוסרית בפני החברה שלו ובפני ההיסטוריה. סארטר כתב את הדברים לאחר שהנאציזם הרס את אירופה ואת המורשת האנושית שלה. האידיאולוגיה הנאצית התחילה במילים ונאומים שהיטלר ומקורביו הפיצו. בשל כך, סארטר רצה להדגיש את אחריותם של הסופרים למה שהם כותבים – תפיסה של חירות מתוך אחריות. לקריאה זו של סארטר הייתה השפעה על סופרים ערבים בשנות החמישים, בתקופה שאחרי קבלת העצמאות, תקופה של ציפיות לשחרור ולשינוי בחברות ערביות, עד שהספרות נכנעה לתעמולה האידיאולוגית של כמה אסכולות ואיבדה מחירותה ומהביקורתיות שלה. ממקום זה נבעה חשיבה מחודשת על הספרות במגמה לשמור על מאפייניה האסתטיים והאמנותיים, על המחויבות של היוצר לבחירה אישית ונגד שעתוק של אידיאולוגיות ורעיונות מוכנים מראש. אני סבור שהעיסוק בסוגיות מרכזיות בחברות ערביות אינו עומד בסתירה לשמירה על הצורה האמנותית הדרושה כדי לגרום הנאה, לעורר מחשבה ולהעלות תודעה.

עידן הרומן

מבקר וחוקר הספרות ממצרים, ג'אבר ע'ספור, מגדיר את המחצית השנייה של המאה העשרים 'עידן הרומן הערבי'. האם הגדרה זו נכונה לדעתך?

עידן הרומן, עידן השירה, עידן המחזה... אלו ביטויים זמניים התלויים בהתפתחות היצירה הספרותית בחברה מסוימת. אך הקביעה שהרומן הערבי ידע הצלחה ותפוצה יחסיות אין משמעותה שהוא עולה על השירה, הנהגת מיוצרים גדולים ומקוראים שנהנים ממנה ואוהבים אותה. אני סבור שהיתרון של הרומן מקורו בצורך של הקורא הערבי להביט על עצמו, והרומן משמש לו ראי. צורתו הגמישה ולשונו המגוונת של הרומן מאפשרות לצייר פרטים מחיי היום-יום, ניסיונות ומאבקים. הסצינות והדיאלוגים עוזרים לקורא לשחזר את מה שחווה בחייו בעבר ואת מה שהוא חווה בהווה, לחשוב על חוויות אלו וללמוד מהן. הרומן מושתת על הדמיון והוא מתקרב אל המציאות הסבוכה ומציג אלמנטים שהקוראים משתמשים בהם כדי להבין חלקים מחייהם הפרטיים, אלא שתכונה זו של הרומן יכולה להתממש רק על ידי כותבי רומנים מוכשרים.

על קריאה, קוראים וקוראות

המשורר ומבקר הספרות מתימן עבד אל-עזיז אל-מקאלח סבור שהקריאה אינה נחלת רבים בקרב דוברי הערבית, ובמילותיו הוא: 'הספר קיים אבל אין מי שיקרא אותו'. לטענתו, החברה הערבית רגילה להקשיב יותר משהיא רגילה לקרוא: 'להקשיב

לדרשן במסגד, להקשיב לאיש מפלגה או לנציג המשטר... מי שמבקרים באירופה ונוסעים ברכבות או באוטובוסים עדים לקשר החזק שבין אדם לספר בהשוואה למה שקורה בעולם הערבי. עם זאת, אפשר לראות שפרויקטים שונים מעודדים את היחיד בחברות ערביות לעיין בספרים, כמו למשל פרויקט 'ספר בעיתון' (כתאב פי ג'רִידה) מטעם אונסק"ו.¹⁰ כיצד אתה מעריך את הקשר בין האדם לספר בעולם הערבי, ומה תרומתם של פרויקטים מסוג זה?

בעיית הקריאה אצלנו נובעת מסיבות שונות, והמרכזיות שבהן הן אחוזים נמוכים של יודעי קרוא וכתוב והתחרות עם סוכני התרבות החזותיים, הקוליים והאלקטרוניים...¹¹ נוסף על כך, התכניות להוראת ספרות בבתי ספר ובאוניברסיטה אינן מפותחות דיין. לנוכח הירידה במספר הקוראים חשוב להפעיל את כל האמצעים המעודדים קריאה. פרויקט 'ספר בעיתון' אינו יכול לפתור את הבעיה מהיסוד – לשם כך עלינו לעודד קריאה בקרב הציבור הערבי, לפתח תכניות להוראת הספרות ולהוריד את מחירי הספרים...

ביקורת הספרים לאן?

בריאיון שהתקיים אתך טענת שאתה יותר מבקר מסופר. האם ישנו קשר דיאלקטי בין ביקורת ליצירה? וכיצד חיברת, לאור ניסיון הכתיבה שלך, בין שני הז'אנרים השונים של הכתיבה?

אינני חושב שאנחנו נולדים ועל מצחנו כתוב לאיזה תחום יצירה אנו שייכים: שירה, ביקורת, פרוזה וכו'. אני סבור שכל יוצר מפעיל חוש ביקורתי ועוסק בביקורת בצורה זו או אחרת בריאיונות לעיתונות וכאשר הוא בוחר את אופן הכתיבה שלו... אני התחלתי לכתוב סיפורים קצרים ואחר כך עסקתי בהוראה וכתבתי ביקורת במסגרת עבודתי באוניברסיטה. כתיבת רומנים היא מענה לקול פנימי בתוך הנפש ותולדה של ניסיון חיים ושל קריאה. מה שחשוב הוא שכאשר מבקר כותב רומן הוא ישכנע אותנו באמנות הרומן שלו ויקפיד על מאפייני הרומן...

10 כתאב פי ג'רִידה – פרויקט ספרותי ותרבותי שמטרתו חשיפת קהלי קוראים בעולם הערבי לאומנויות ולספרויות בערבית בתקופות שונות, הרחבת ההשכלה ועידוד קריאה של יצירות שנויות במחלוקת. הפרויקט מתקיים בשיתוף העיתונים היומיים המרכזיים בעולם הערבי ומוסדות חברה ותרבות.

11 פתחי אל־באס, סגן יו"ר איחוד המו"לים הערביים, טען בריאיון ששודר בערוץ אל־פדאאיה בשנת 2006 כי מספר קוראי המאמרים והספרים בחברה הערבית נמוך יחסית למספר קוראי העיתונים, אך הוסיף כי זוהי מגמה כלל עולמית.

יש הטוענים שכתובת רומן דורשת מיומנויות גבוהות יותר מכתובת ביקורת, אך אתה רואה את ביקורת הספרות בעולם הערבי היום?

רושם זה נוצר עם התרחבותה של היצירה הספרותית ולאור השינוי במצבו של מבקר הספרות, שכן מבקר הספרות אינו מתערב עוד בעניינים חברתיים ואידיאולוגיים בביקורת הטקסט הספרותי. הוא אינו מעורב עוד במאבקים תרבותיים, מחשבתיים ופוליטיים, כפי שהיה זה חוסין למשל.¹² המבקר היום מתעניין בניתוח טקסטים ובפרשנותם, בניסיון לחשוף את משמעותם דרך האילוצים המכתיבים את המבנה ואת האלמנטים האסתטיים. הביקורת שנכתבה רבה, אך המבקר משתמש בלשון מיוחדת ובשיטות שהקורא הרגיל אינו מבין. אינני מעדיף סוגה אחת על פני האחרת משום שכל סוגה מחדשת ולכל סוגה תרומה משלה. מה שחשוב הוא שאנו, מבקרים ויוצרים, נדאג לבחון מחדש את הישגינו ונגנסה לגבש שאלות אחרות העונות לציפיותינו מהספרות ומהיצירה כאחד.

כיצד אתה מתייחס להשפעה של גישות הביקורת השונות שהתגבשו במערב על מבקרי ספרות בעולם הערבי? האם מבקר הספרות בעולם הערבי הושפע מגישות אלה על אף ההבדלים התרבותיים ולמרות ייחודו של ההקשר התרבותי האירופי של תאוריות אלה? והאם אתה רואה באופק תאוריה ביקורתית ערבית?

השאלה 'האם הגענו לתאוריה ביקורתית ערבית?' אינה סוגיה חשובה בעיניי, שכן מדעי הרוח מושתתים על מאמצים משותפים של תרבויות שונות, כמו כן גישות שונות נפגשות ברמת הניתוח הלשוני, הסוציולוגי והפסיכולוגי... מדוע אנחנו צריכים להתייחס להגשה שלפיה עלינו לנתח את הטקסטים חייבת להיות 'ערבית' אם בפועל אפשר למצוא מכנים משותפים לאלמנטים תאורטיים שתרבויות שונות חולקות, שכן נעשו מאמצים שונים בעולם שביקשו להביא אותה לידי גיבוש. הבעיה החשובה יותר היא הניסיון להתוודע לגישות אלה ולהביא בחשבון את היחסיות התרבותית ואת ההקשר ההיסטורי. כלומר, על מבקר הספרות לא לשכוח שהתאוריות והגישות הן בסך הכל אמצעים ולא מסורות בפני עצמן.

בעת האחרונה עובדו רומנים בערבית לסרטים, כמו הסרטים 'עמארת יעקוביאן' המצרי (המבוסס על ספרו של עלאא אל-אסואני), 'באב אל-שמש' הלבנוני (המבוסס על ספרו של אליאס ח'ורי) ואחרים, והם זכו להצלחה מרובה. כיצד אתה רואה את

הקשר שבין הרומן בערבית לקולנוע? וכיצד משפיעה תופעה זו על מעמד הרומן?

הקשר של הקולנוע עם הרומן הערבי הוא קשר חיובי, משום שהוא מעודד את הקהל הרחב לצרוך ולקרוא רומנים, מעלה שאלות ומעורר לחשיבה, ועל כן כותבי רומן שפנו לתחום הקולנוע הרוויחו קהלים גדולים יותר... הקשר בין הקולנוע לרומן הוא אמצעי שנועד להרחיב את הדמיון ולחדש בנושאים עמוקים יותר ומגוונים יותר. לדעתי הרומן מפיק תועלת מהקולנוע בכך שהוא מפתח אנשים לקרוא טקסטים המושכים את תשומת לבם, מתוך הבנה שצפייה בסרט אינה מאפשרת לצופה להתעמק במחשבות ובדיאלוג, ואילו הקריאה מאפשרת לו לצלול אל דפי הטקסט ולקלוט את כולו. בתקופה שבה קוראים פחות, חדירת הרומן לקולנוע מסייעת להפצתו.

נשים כותבות - 'ספרות נשים'

הביטוי 'ספרות נשים' עורר ויכוח ומחלוקת בין חוקרות מגדר, נשים וסופרות במערב ובעולם הערבי. יש שטענו שהביטוי המדגיש את מין הכותבת מתעלם מטיבה ומכישורונה האמנותי. חוקרות אחרות תמכו בשימוש בביטוי 'ספרות נשים' בטענה שאי אפשר להתעלם מייחודיותה של ספרות זו ומהקשיים העומדים בפני נשים בכלל ובפני נשים כותבות בפרט. מה דעתך בסוגיה זו? מה יחסך למונחים 'ספרות נשים' ו'כתיבה של נשים' ואיך אתה מעריך כתיבה זו?

זה שלושה עשורים מתקיים ויכוח בשאלה אילו שמות יש לתת לטקסטים שכותבות נשים ערביות. המונח 'ספרות נשים' מעורפל משום שהוא מעורר אשליה שקיימת ספרות השונה במהותה מן הספרות שגברים כותבים. אך הכוונה בביטוי זה היא להבליט ספרות של נשים כותבות, ולהצביע על הייחוד בכתיבה זו, המתבטא בנושאים שכתביה זו עוסקת בהם ובניסיון האישי של הכותבות... כיום משתמשים במונח 'כתיבה של נשים' כדי להתמקד בתוצר הספרותי שנשים יוצרות. עם זאת, יש לעשות הבחנה בין שתי סוגות בכתיבה של נשים: בין טקסטים חברתיים ופוליטיים שכותבות נשים אקטיביסטיות השואפות להגביר את מודעותן של נשים לזכויותיהן והן מתעקשות לשנות את מצבן באופן יחסי... לבין טקסטים ספרותיים ואמנותיים שהם ביטוי לניסיונותיהן האישיים של נשים ערביות בתנאים חברתיים מקפחים. טקסטים מן הסוג השני, כגון זה שכתבה מיי זיאדה בשנות השלושים של המאה העשרים ובעקבותיה נאז אל-מלאאיכה, לילא אל-בעלכבי ואחרות, נחשבים ל'כתיבה של נשים', כלומר, לדרכי ביטוי של נשים המציעות חלופה לטקסטים של סופרים גברים, שייצגו בעבר רגשות של נשים והשליטו סוג של פטרונות בכתיבה הספרותית על האישה. מכאן, ראוי שכתביה של נשים בערבית לא תהיה תלויה במאבק של הפמיניזם הערבי, אלא שכתבתן תוערך על פי אותם

מדדים שבהם מנתחים ספרות מודרנית ושיובלט מצבן הייחודי של נשים לנוכח נסיבות חייהן והמגבלות שחלו עליהן. חשיבותה של כתיבה זו, אם הכשרון נמצא בהישג ידה של הכותבת, הוא בחשיפתם של צדדים שונים בתפיסות הפטריארכליות הישנות, תפיסות שבאמצעותם שאף הגבר להנציח את שליטתו באישה.

כתיבה במרחבים עירוניים

מבקר הספרות הפלסטיני, פילסל דראג',¹³ הביע את דעתו על הרומן, על האדם במרחב העירוני ועל תפיסת החירות ואמר ש'העיר היא מרחב של חירות והרומן הוא מחאה כלפי ערים ערביות שהפכו לכפרים עלובים ותו לא'. דראג' בעצמו תיאר את העיר הפלסטינית כ'אזור כפרי שלא עמד בפני הפרויקט הציוני'. כיצד אתה מגדיר את הקשר בין העיר לרומן לאור הטענה שהרומן הוא תוצר של העיר והעיר היא תוצר של הרומן?

אני מסכים עם דבריו של מבקר הספרות פילסל דראג' משום שהתפתחות הרומן באירופה קשורה לצמיחת הבורגנות, לבניית הערים הגדולות, להשתנות סגנון החיים והמגורים ולקשר אל הטבע... הערים הערביות הגדולות צמחו במעין כאוס המתבטא בשילוב בין עיר ערבית מסורתית לעיר מערבית. ההגירה מאזורים כפריים לערים אלו הגבירה את הכאוס, פגעה בערכים מושרשים, כמו קשרים חברתיים ושיתוף פעולה, ובמוסדות ציבוריים בעיר שתרמו לחיזוק הקשרים בין התושבים... באופן זה הפכו ערים ערביות מודרניות למרחב של כאוס, אובדן ואלימות. רומנים מודרניים רבים משרטטים מציאות זו, כמו למשל יצירותיהם של נגיב מחפוז, חנא מינא ואל-טאהר וטאר.¹⁴ ברומנים מודרניים הייתה לעיר נוכחות סימבולית יותר.

מקובל לחשוב כי העיר והעולמות שבה הם על פי רוב מקור השראה בעבור הכותב, בתוכה מלטשים החומרים של הרומן והופכים ליצירות שניתן להפיץ – כל סופר והעיר שלו. מהי העיר שלך, מוחמד בראדה?

13 פילסל דראג' (1942-) – חוקר ומבקר ספרות פלסטיני בולט. פרסם עשרות מאמרים וספרים העוסקים בביקורת הספרות המודרנית.

14 חנא מינא (1924-) – סופר יליד סוריה, פרסם קרוב ל-40 רומנים החל משנות החמישים. נחשב לחלוץ 'הרומן הסורי המודרני'. אל-טאהר וטאר (1935-) – סופר ומחזאי יליד אלג'יר, נחשב לחלוץ הרומן המודרני באלג'יר.

חייתי בפיצול בין ערים רבות: פס, רבאט, קהיר, פריז וכעת בריסל, לכן מקור ההשראה שלי אינו עיר מסוימת אחת. הערים, כמו האדם, משתנות ואינן נשארות באותו מצב. המרחב, ומרחב העיר בפרט, הוא אלמנט מרכזי בכתיבת הרומן משום שהדמות מושפעת ממנה ויוצרת אינטראקציה עם הערכים ועם השקפות העולם שבתוכה. מהבחירה הפסיכולוגית, אני שומר בלבי מקום מיוחד לשתי ערים: האחת פס, משום שהיא נקשרת עם ילדותי ומשום שהייתה אז עיר קסומה שרובעיה הישנים וסמטאותיה הסבוכות שבו אותי בקסמם, והשנייה קהיר, משום שהיא נקשרת אצלי עם ראשית הנעורים ועם גילוי עולם האישה, הקולנוע, הספרות ועם החיפוש אחר אופקים חדשים של ידע באוניברסיטה...

מנקודת מבט פוליטית

לנוכח ההתפתחויות האחרונות בעולם הערבי, האם יש לאינטלקטואל הערבי תפקיד בפוליטיקה, בחברה ובתרבות?

קשה לומר שיש לאינטלקטואל הערבי כעת תפקיד בעל השפעה. מאז שנות השמונים של המאה הקודמת אנו חיים במעין פיצול בין הפוליטי לתרבותי, פיצול שדחף משטרים למהר ולהגן על עצמם בעולם מדירים לשוליים אינטלקטואלים שפנו לביקורת. באופן טבעי אפשר לראות במצב זה תולדה של הדרתה של החברה האזרחית לשוליים... ואולם, אף על פי שהאינטלקטואל מורחק מהשפעה ישירה בזירה הפוליטית, הוא זוכה להד בזירה התרבותית, שם הוא עוסק בביקורת וחושף פיגור והידרדרות. תופעה זו חשוב שתהיה קשורה לפעילותם של איגודים תרבותיים וחברתיים, ובמיוחד של ארגונים פמיניסטיים, המבטאים יותר ויותר את הופעתה של חברה אזרחית ואת שאיפתה לשינוי.

כיצד אתה משרטט את מאפייני שיח הביקורת של השמאל בישראל, וכיצד אתה רואה את עתיד הקשר בין מוסדות או אנשים פרטיים מן השמאל הישראלי, לבין אינטלקטואלים ואנשי אקדמיה בעולם הערבי?

אני יודע שיש לשמאל הישראלי שיח תרבותי התומך בזכויות לפלסטינים וקורא לשלום, והוא זה הזורע את הזרעים לדיאלוג בעתיד. אולם יש לי הערה בסיסית - נחוץ שאינטלקטואלים בשמאל הישראלי יאבקו להקמתה של תשתית מדינית שתאפשר עתיד לישראל כאשר ייכון שלום עם הערבים. אני חושב שהיעדר תשתית מדינית כזאת הוא הגורם למשבר של ישראל, כיוון שמנהיגיה הנוכחיים אינם רוצים שלום עם הערבים ואינם מעוניינים לוותר על מצב הכיבוש בפלסטין משום שמצב זה מאפשר להם להמשיך לשלוט... זהו מצב מביך משום שישראל היא אחת המדינות הקולוניאליסטיות האחרונות במאה העשרים ואחת, אך מנהיגיה מעדיפים להסתיר את האמת מפני העולם, בטענה

סעד אבו ע'נאם ושחר אגמי

שהיא מאוימת מבחינה ביטחונית! אין מנוס מלהעלות את סוגיית עתיד ישראל בעת שלום ולחשוב כיצד אפשר לשכנע את הישראלים בצורך לחיות באזור על בסיס דיאלוג בין הצדדים, הכרה בזכויותיהם של הפלסטינים והערבים ושיתוף פעולה כלכלי, ולא על בסיס סיוע אמריקני ותפקיד השוטר שארצות הברית מטילה כרגע על ישראל באזור... אם אנשי השמאל בישראל יוכלו להתכונן לפרויקט פוליטי זה, הם יחסמו את הדרך בפני הפוליטיקאים המתפרנסים מהכיבוש, מעוינות ומהפחדה של אזרחים ישראלים מפני אלימות ערבית.